

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Булатова О.В., Захарова О.В.,
Карпенко О.І., Федоров Е.В.

**ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА КРАЇН
В УМОВАХ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛЬНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЇ:
ВИКЛИКИ, ЗАГРОЗИ, РИЗИКИ**

Київ, 2024

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Маріупольського державного університету
Міністерства освіти і науки України
(протокол № 13 від 20.06.2024 р.)*

Рецензенти:

Борзенко О.О., доктор економічних наук, професор, завідувач сектору міжнародних фінансових досліджень ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Ліщинський І.О. доктор економічних наук, професор, професор кафедри міжнародної економіки Навчально-наукового інституту міжнародних відносин ім. Б.Д. Гаврилишина

Резнікова Н.В. доктор економічних наук, професор, професор кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Навчально-наукового інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка

**Булатова О.В., Захарова О.В., Карпенко О.І., Федоров Е.В.
Економічна безпека країн в умовах сучасних глобальних
трансформації: виклики, загрози, ризики/за загальною редакцією
д.е.н., проф. О.В. Булатової. . – Місто: Київ: МДУ, 2024. – 290 с.
(наукове видання)**

ISBN

У монографії досліджуються сучасні процеси безпекового розвитку країн. Висвітлено ієрархію рівнів економічної безпеки в контексті сучасної просторової структури світового господарства, визначено особливості формування регіональних комплексів безпеки. Досліджено сучасні науково-методичні засади дослідження вимірювання рівня безпеки та моніторингу її стану. Проаналізовано динамічні зміни глобальних трансформацій, визначено їх вплив на безпековий розвиток національних економік. Надано оцінку безпекового розвитку України в структурі європейського регіонального безпекового комплексу.

Для науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти, усіх, хто цікавиться проблемами сучасної міжнародної економічного розвитку.

© **Булатова О.В., Захарова О.В.,
Карпенко О.І., Федоров Е.В.**
2024
© МДУ, 2024

РОЗДІЛ 4. ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ТА БЕЗПЕКОВИЙ РОЗВИТОК

4.1. Концептуальні основи безпекового розвитку національних економік в контексті впливу сучасного глобального середовища

Для забезпечення економічної безпеки на глобальному рівні центрального значення набуває комбінація відповідних інституцій національного, регіонального та глобального рівня. При чому, саме національні інститути мають найважливіше значення у формуванні та забезпеченні безпеки в умовах глобалізації, підкреслює Кахлер М., відповідно, інші рівні інститутів – регіональні та глобальні – доповнюють один одного, впливаючи на безпековий розвиток в умовах сучасної економічної незахищеності та невизначеності [378,с.485-487]. Дія зазначених інституцій має вирішальне значення для пом'якшення негативних наслідків глобалізаційного процесу, що викликають економічну незахищеність, шляхом: страхування, реалізації відповідних політик допомоги й, нарешті, стимулювання та заохочення до реалізації адаптаційних політик.

Нестабільність ринкової економіки, що формує невизначеність середовища економічних агентів, на перше місце виводить державні регулятори, головним завданням яких є забезпечення умов для розвитку національних економік, в першу чергу через регулювання зайнятості, інфляційних та інвестиційних процесів. Регулюючи основні макроекономічні процеси держава впливає на рівень зайнятості та, відповідно, доходів – важливої умови повноцінного розвитку та безпеки. Однак, порівняно із приватною ініціативою, державне регулювання не спроможне забезпечити ефективне використання ресурсів, тому погіршення безпеки країни може стати наслідком саме неефективного державного регулювання. Розвиток національної економіки, як системи, забезпечує сукупність інститутів, діяльність яких визначає відповідні правила, норми, законодавчу базу, інструкції тощо. Сукупність формальних та неформальних інститутів у суспільстві (система органів влади та інститутів громадського сектору, відповідно) впливає на функціонування економічної систем у довгостроковій перспективі [107, с.137]. Інструменти, які використовують інститути, мають суттєвий вплив на інші країни у сучасних умовах.

Діяльність інститутів не тільки визначає розвиток суспільства та його громадян, їх неефективна робота, бюрократизація багатьох процесів, недосконала нормативно-правова база сприяють розповсюдженню тіньової економіки в суспільстві. Змістовне наповнення інституціоналізму (Веблен Т., Мітчелл У., Коуз Р., Нельсон Р., Тевено Л., Норт Д., Сото Е.де) визначається обґрунтуванням системи заходів та інструментів захисту економіки від адміністративних бар'єрів, недосконалості влади, бюрократизації, нераціонального правового режиму, детінізація тощо. І хоча тіньовий сектор сприяє розвитку підприємництва у суспільстві, детінізація є вкрай важливим та необхідним інструментом забезпечення економічної безпеки [156].

Проблема тіньової економіки є глобально-історичним феноменом [20,с.49] справедливо зазначає Варналії З., цей сектор економіки, що функціонує всупереч національному законодавству та правовим нормам, є притаманним для всіх суспільних систем (у більшій чи то меншій мірі). Незважаючи на те, що розвиток тіньового сектору в економіці притаманний всім типам суспільств, починаючи з доіндустріального, ґрунтовні дослідження процесів тінізації починається з другої половини ХХ століття. Дослідження тіньової економіки та нелегальних доходів почали розвиватись під впливом інституціоналізму [78,с.7].

Одним з перших, хто запропонував термін тіньової економіки для оцінки економічної діяльності, що не враховується у розрахунку валового національного продукту, став Фейге Е. [281,с.21-22]. Акцентуючи увагу на взаємозв'язку доходу із ринковим та неринковим споживанням, дослідник (враховуючи економічну, фіскальну та соціальну концепції доходу) [282,с.20] визначає, що на практиці вимірювання економічного доходу обмежується споживанням легально вироблених ринкових товарів і послуг (виробленої працею, капіталом і власністю). Відповідно, доход може складатись із трьох складових:

- 1) доход, отриманий від економічної діяльності, яка у суспільстві визначається як незаконна,
- 2) доход, отриманий в неринковій (бартерній) легальній діяльності й, нарешті,
- 3) грошовий доход, отриманий в легальній ринковій діяльності однак не відображений офіційно.

Якщо перші дослідження тіньового сектору економіки були пов'язані, як правило із країнами, що розвиваються, то вже у

1980-х роках розвиток тіньової економіки починає розглядатись як важлива соціально-економічна проблема для всіх країн. Систематичні дослідження тіньової економіки в радянській економіці починаються з середини ХХ століття. Розповсюдження тіньової економіки в радянських країнах дослідники пов'язують саме із особливістю природи авторитарної економіки, якій притаманні нераціональність та бюрократизованість [401,464]. На жаль, перехід до ринкового типу господарювання не вплинув на зменшення тіньової економіки в пострадянських країнах, до яких належить й Україна.

На соціальний характер різних видів діяльності, що здійснюється задля досягнення економічних цілей вказує Даллагіа Б. [401,с.31-32]. Різні види такої діяльності об'єднують бажання відповідних суб'єктів уникнути правил (норм та законів, що діють у суспільстві) та навмисні спроби ухилитись від їх виконання (особливо в частині оподаткування). Відповідно, виникає невідповідність між дозволеними суспільством економічними цілями та інструментами та засобами, що використовуються окремими суб'єктами для їх досягнення. Саме через високі транзакційні витрати, що притаманні тіньовому бізнесу, суб'єкти тіньового бізнесу створюють відповідні організації, що знаходяться поза законом. Ціна нелегальності, підкреслює Сото Е.де [156], формується під впливом ризиків порушення законів та норм, повній відсутності захисту прав власності тощо).

Портес А., Кастелс М. [247] обґрунтовують, що у тішовій економіці рівень доходів нелегальних працівників завжди є нижчим порівняно із легальними працівниками, тоді як безпосередньо підприємці, що працюють у тішовому секторі, отримують більш високі доходи у порівнянні із підприємцями, що функціонують у формальному секторі.

Основні причини тінізації економіки пов'язані як із соціальними, так і з економічними факторами. Серед соціальних, перш за все, у сучасних дослідженнях виділяють [78,с.43-44]: погіршення умов на ринку праці під впливом посилення безробіття (через структурні реформи, кризові ситуації на ринку тощо), посилення міграційних процесів, у наслідок чого саме у поселеннях мігрантів активно поширюються тішові відносини, й нарешті, надмірна інституціоналізація у суспільстві сприяє розвитку неформальної зайнятості. Що стосується, безпосередньо, економічних факторів, то рівень державного регулювання, система

оподаткування, корупція – найголовніші фактори поширення тіньового сектору.

Аналізуючи існуючі підходи до визначення тіньової економіки, систематизація яких представлена в таблиці 4.1, можна зазначити, що основні підходи та дослідження пов'язані із:

1) особливостями врахування результатів економічної діяльності в офіційно визнаній системі національного рахівництва та оподаткуванні (Сміт Дж. Д. [442], Фейге Е. [281], Гутманн П. [322], Портес А., Кастелс М. [247], Танзі В. [451]. Тобто під тіньовою економікою розглядається діяльність (з будь-яких причин), що пов'язана із виробництвом товарів та послуг, результати якої не враховуються у розрахунку валового національного продукту та, відповідна, не оподатковується. При цьому ця діяльність, що має організований характер може існувати паралельно із діяльністю, що має легальний характер,

2) характером забезпечення/ порушення законодавчих норм та правил (Гроссман Г. [318], Сото Е. де [156], Портес А. і Бороз Й. [410], Харт К. [325]), тобто будь яка господарська діяльність, що пов'язана із навмисним порушенням законодавчих норм, у тому числі прав власності, і призводить до отримання незаконних неформальних доходів. Зазначається, що тіньовий сектор в національному господарстві виникає в наслідок недосконалості влади, бюрократизації, нераціонального правового режиму

3) визначенням впливу тіньової економіки на суспільство в цілому і людей безпосередньо (Фейге Е. [282], Джонсон С., Фрідман У., Кауфман Д. [292], Шліфер А. [439], Шнайдер Ф. [432], Варналій З. [164]). Господарська діяльність, що не регламентується діючими законами та правилами, порушує права інших суб'єктів господарювання. Навіть якщо ця діяльність і реалізується без порушення законодавства (неофіційна економіка), все одно, вона реалізується без офіційного обліку. Тобто у будь якому випадку діяльність в тіньовому секторі призводить до відповідної шкоди, у тому числі кримінального характеру. Це дозволяє визначити антисуспільний характер тіньової економіки, що становить загрозу економічній безпеці.

Напрями дослідження сутності тіньової економіки

Автор	Фокус дослідження
<i>Відображення в офіційному рахівництві та оподаткуванні</i>	
Сміт Дж. Д.	виробництво товарів та послуг, що уникає відображення в офіційній статистиці розрахунку валового внутрішнього продукту
Фейге Е.	економічна діяльність, що не враховується у розрахунку ВНП (з будь-яких причин)
Гутманн П.	неврахована при розрахунку валового національного продукту діяльність, яка має бути включена до реальної економічної діяльності
Портес А., Кастелс М.	організована підприємницька діяльність, що існує паралельно із легальною економікою
Танзі В.	діяльність, що забезпечує дохід, що не враховується фіскальними органами, тобто не оподатковується
<i>Порушення законодавчих норм і правил</i>	
Гроссман Г.	діяльність, що пов'язана із навмисним порушенням законодавчих норм, що стосуються підприємництва та бізнесу
Сото Е.де	проста форма побудови ринку, що будується на принципах конкуренції, і виникає в наслідок недосконалості влади, бюрократизації, нераціонального правового режиму
Портес А. , Бороз Й.	діяльність, що призводить до порушення прав власності (майнове, інтелектуальне тощо)
Харт К.	діяльність, що пов'язані із неформальною зайнятістю, що призводить до отримання незаконних неформальних доходів
<i>Шкода суспільству та людям</i>	
Фейге Е.	діяльність, що спричиняє шкоду людям, є забороненою (незаконною) в країні, і приносить 1) нелегальний дохід, 2) дохід, отриманий в неринковій (бартерній) легальній діяльності, 3) грошовий дохід, отриманий в легальній ринковій діяльності однак не відображений офіційно (нерегулярна економіка)
Джонсон С., Фрідман Е., Кауфман Д., Шліфер А.	паралельні ринки у країнах, що розвиваються, функціонування яких пов'язане із контрабандою, ризик від якої, компенсується націнкою, що формує відповідний дохід
Шнайдер Ф.	різновид підприємницької діяльності, що реалізується у кримінальних формах економічної діяльності
Варналії З.	<ul style="list-style-type: none"> - неофіційна економіка (економічна діяльність, що реалізується без порушення діючого законодавства, без офіційного обліку), - іллегальна економіка (економічна діяльність, що порушує права інших суб'єктів господарювання, не регламентується діючими законами та правилами, - кримінальна економіка (економічна діяльність, яка заборонена законодавством)

Примітка: складено на основі [156,106, 164,281,282,292,318,322,325,410,432, 439,442,451]

Розвиток тіньового сектору економіки став глобально-історичним феноменом, при чому, як справедливо наголошують Варналій З. [20,с.49], Кіржецький Ю. [78,с.7] , ця сфера, що суперечить існуючій нормативно-правовій базі, є притаманна будь-якій соціально-економічній системі, відрізняючись масштабами та розміром залежно від ступеню розвинутої та зрілості суспільства. Збільшення рівня тінізації економіки пов'язано із посиленням деструктивних змін в національному господарстві, нерозвинутістю ринкових відносин та демократичних засад громадянського суспільства, що безпосередньо посилює загрози та послаблює безпековий розвиток. Досліджуючи особливості розвитку тіньової економіки в Україні, Варналій З. [164, с.34] зазначає, що тіньова економіка стала суттєвою складовою частиною національного господарства, що має свої регіональні відмінності та специфічні ознаки, швидко адаптується до змін державного регулювання, результатом чого стало тісне переплетіння інтересів представників тіньового бізнесу та державної влади. Потужними факторами впливу на поширення тіньового сектору в національній економіці стали як світові кризи, так і перманентна соціально-політична нестабільність в країні.

Дослідження тіньової економіки в роботах українських науковців (їх систематизацію представлено в таблиці 4.2) дозволяє визначити поступовий розвиток фокусу дослідження від визначення факторів та проблем тіньової економіки після набуття Україною незалежності (Баранов С. [7], Варналій З. [20,164], Мазур І. [90], Рибчак О. [153], Турчинов О. [166], Шелудько Н. [202]), формування методичного апарату оцінювання тіньової економіки в національному господарстві (Базилевич В. [5], Барсукова С. [8], Варламова І. [18], Харазішвілі Ю. [195]) до визначення напрямів та інструментів детінізації та легалізації економіки в контексті забезпечення економічної безпеки Варналій З.[20,164], Васенко В.[42], Ладюк О.[83], Мазур І. [90],Флейчук М.І. [191], Черевко О. [198]).

Забезпечення економічної безпеки країни виникає водночас з історичним становленням нації як держави [170, с.8], відповідно, держава має гарантувати безпеку, яка, у свою чергу, слугує забезпеченню відповідних цінностей у суспільстві [223]. Однак методи, якими національні уряди забезпечують національну безпеку, суттєво відрізняються. Ліберальна ідея тривалий час визначала політичний курс багатьох країн світу, міжнародних організацій (СОТ, МВФ та ін.)

Розвиток фокусу досліджень, присвячених вивченню проблематики тінізації в економіці України

Автор	Фокус дослідження
<i>Визначення факторів та проблем тіньової економіки</i>	
Турчинов О. (1995)	теоретичні основи дослідження та визначення тіньової економіки - діяльності, що не враховується, не контролюється та, відповідно, не оподатковується відповідними державними органами, спрямована на отримання доходу із порушенням діючого в країні законодавства
Варналій З. (1998,2006)	визначення особливостей тінізації економіки в Україні
Шелудько Н. (2002)	визначення проблематики тінізації національної економіки
Мазур І. (2006)	класифікація тіньової економіки за характером діяльності її суб'єктів, організаційна структура сучасної тіньової економіки
Рибчак О. (2006)	природа тіньової економіки, причини, умови та чинники її зростання, соціально-економічні наслідки тінізації економічної діяльності
Баранов С. (2015)	причини тіньової економіки в Україні, її соціально-економічні наслідки
<i>Методичний апарат оцінювання тіньової економіки</i>	
Барсукова С. (2003)	адаптація методичних підходів оцінювання тіньової економіки і іноземних державах до українських реалій
Базилевич В., Мазур І. (2004)	методичні підходи до визначення масштабів тінізації національної економіки
Харазішвілі Ю. 2010	методичний підхід до оцінювання тінізації в національній економіці.
Варламова І. (2013)	вимірювання рівня тінізації економіки із урахуванням світових тенденцій
<i>Легалізація економіки</i>	
Черевко О. (2004)	обґрунтування напрямів детінізації національної економіки
Варналій З. (2006, 2014)	шляхи легалізації тіньової економіки в національному господарстві, базові засади детінізації економіки України.
Мазур І. (2006)	державне регулювання детінізації економіки у трансформаційних умовах, організаційно-правові, адміністративні та економічні заходів державного впливу на процеси тінізації економічної діяльності в Україні
Флейчук М. (2008)	стратегічні пріоритети легалізації національної економіки, протидія корупції як шлях детінізації
Васенко В. (2010)	вплив тіньової економіки на формування економічної безпеки на державному рівні та на рівні суб'єктів господарювання
Ладюк О. (2017)	фактори поширення процесів тінізації української економіки та забезпечення її детінізації
Момот Т., Ващенко О., Тесленко Р. (2018)	інструменти державної політики та їх ефективність для розвитку господарської діяльності в контексті забезпечення економічної безпеки

Примітка: складено на основі [5,7,8,18,20,83,90,100,153,164,166,191,195,198,202]

Однак тривалий час питання: чи дійсно вільна економіка сприяє зростанню добробуту в країнах залишається дискусійним. На позитивну залежність рівня відкритості національних економік та їх економічного зростання вказують дослідження (Сач Дж., Уорнер А., Доллар Д., Краай А. [263,429]. Про відсутність емпіричного підтвердження дійсної ефективності лібералізації торговельних режимів, що знаходяться в основі багатостороннього механізму звертає увагу (Роуз А.) [428]. На тлі повільного просування багатостороннього механізму регулювання торговельно-економічних відносин, які забезпечуються міжнародними інституціями, у світі активно поширюються регіональні та двосторонні механізми регулювання.

Аналіз робіт, присвячених дослідженням тіньової економіки [149,162,166], дозволяє виділити ознаки цього складного соціально-економічного явища, ключовим з яких виступають наступні:

структурність – структура тіньової економіки є складною, охоплює різні складові, які характеризуються наявністю стійких зв'язків і відносин. Важливим структурним компонентом тіньової економіки стає її інфраструктура;

адаптивність, що є природньо із точки зору сутності ринкового господарювання, оскільки тіньовий сектор відрізняється швидким застосуванням до нових умов, які постійно змінюються,

мережевість тіньових структур пов'язана із формуванням широкої мережі зв'язків і залежностей,

дуалістичність, яка виникає в наслідок подвійного характеру впливу, що відрізняється позитивними та негативними якостями,

спільна мотивація (отримання прибутку) та взаємодоповненість із офіційною (легальною) економікою тощо.

З'ясування методологічної основи дослідження тіньової економіки дозволяє розвинути теоретико-методологічні засади дослідження тінізації економіки, і доповнити існуючі принципи, за рахунок включення наступних:

перманентності (тіньова економіка виникає завжди там, де є економічна активність, вона притаманна всім країнам світу попри відмінність факторів та умов її розвитку, форм прояву тощо),

поліструктурності (тіньова економіка має складну структуру, в якій з'являються нові складові і яка має тенденцію подальшого розвитку),

багаторівневості (тіньові економічні активності реалізуються на різних рівнях, які формують сучасну просторову структуру світового господарства).

Дослідження теоретико-методологічних засад дослідження тінізації економіки із визначенням відповідних принципів доводять, що тіньовий феномен має комплексний характер, а не тільки економічний [149].

Асиметрії соціально-економічного розвитку країн в умовах сучасного глобального середовища поглиблюють нерівність (у т.ч. цифрову), що формує умови для подальшої тінізації економічної діяльності, у тому числі у глобальному форматі. Процеси цифровізації створюють принципово нові умови реалізації економічних злочинів, поширення шахрайських схем, застосування штучного інтелекту. Ці процеси потребують розширення міждержавної співпраці на регіональній та багатосторонній основі. Відповідно, регіональні організації шляхом підтримки міждержавної співпраці, а міжнародні організації – шляхом формування середовища розвитку цієї співпраці, фактично є тими акторами сучасних міжнародних економічних відносин, що сприяють формуванню узгодженості, гармонізації національних інтересів в спільні, у тому числі глобальні інтереси. Участь країн у подібних регіональних і міжнародних інституціях дозволяє суттєво покращити якість національних інститутів у сфері забезпечення економічної безпеки, у т.ч. боротьби із корупцією, детінізації економіки тощо.

4.2. Тінізація економіки як загроза національної економічної безпеки

Значний і достатньо сформований тіньовий сектор економіка України отримала у «спадщину» від радянської моделі господарювання, наявність якого вже визначала можливості диференціації доходів у суспільстві [155,с.89]. на жаль, навіть через тридцять років реформування українського суспільства рівень тінізації економіки, корупції значно перевищує критичний пороговий рівень. Міжнародні експерти [431] оцінюють розмір тіньової економіки України в 50% її ВВП, що майже в 2 рази вищий за середній показник по ЄС. Розрахунки Міністерства економіки України [163,с.2] дають рівень тіньової економіки меншим. За результатами 2021 року рівень тіньової економіки становив майже третину офіційного